

МОВА: ЗАСІБ СПІЛКУВАННЯ, ІНСТРУМЕНТ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ЧИ ІНДИКАТОР ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Світлана Топалова,

кандидат політичних наук, доцент кафедри менеджменту та соціально-гуманітарних дисциплін Харківського навчально-наукового інституту ДВНЗ «Університет банківської справи»

Мова розглядається як важливий політичний інструмент, як засіб реалізації різних політичних стратегій. Визначається ключова роль російської мови у забезпеченні імперської та тоталітарної експансії у різні періоди. Аналізується роль російської мови як основи стратегії «русского мира». Ілюструються загрози для української державності від збереження мовної ідентичності українців з «русским миром». На прикладі Естонії показано, як країна після здобуття незалежності використовувала державну мову і мовну політику для зміцнення громадянської ідентичності та формування громадянської культури. Обґрунтовується доцільність дослідження та адаптації естонського досвіду в Україні.

Ключові слова: мова, мовна політика, мовна ідентичність, «русский мир», асиміляція, громадянська ідентичність, громадянська культура.

Language is seen as an important political tool, as a mean of implementing various political strategies. The key role of the Russian language in ensuring imperial and totalitarian expansion in different periods is determined. The role of the Russian language as the basis of the strategy of the «Russian world» is analyzed. The threats to Ukrainian statehood from preserving the linguistic identity of Ukrainians with the «Russian world» are illustrated. The example of Estonia shows how, after gaining independence, the country used the state language and language policy to strengthen civil identity and form a civil culture. The expediency of research and adaptation of the Estonian experience in Ukraine is substantiated.

Keywords: language, language policy, language identity, «Russian world», assimilation, civil identity, civil culture.

Що таке мова і для чого вона нам потрібна? Найперша логічна відповідь на це просте запитання, яке чують навіть діти від вчителя, коли починають вивчати якусь мову – це засіб людського спілкування. Чим більше мов ми знаємо, чим досконаліший рівень знання, тим з більшою кількістю людей ми зможемо спілкуватися, краще їх розуміти, що особливо важливо в сучасному глобалізованому світі. Звісно, знання мов також постає одним із показників нашої освіченості. Однак здавна мова стала ще й важливим політичним інструментом. Тоталітарні режими довели цей інструмент до вищої міри досконалості, використовуючи мову у ролі одного із ключових засобів забезпечення ідентичності з імперією, насаджування образу ворога та обґрунтування «захисних» місій.

Використання російської мови як засобу мобілізації прибічників «русского мира» та підготовки до збройної агресії в Україні розгорнулося задовго до її початку. Виступаючи на Конгресі зарубіжних співвітчизників ще в 2001 р., тобто, відразу після приходу до влади, Путін анонсував надання концепції «русского мира» статусу державної політики, що має поширюватися на усьому просторі, де думають і розмовляють російською. Путін наголошував, що носії російської мови є важливим демографічним ресурсом, говорив про «ноосферу русского мира», яка передбачає культурну, релігійну, мовну присутність, передусім, у країнах, колишніх республіках СРСР. Тож мовна ідентифікація була визначена одним із ключових засобів реалізації російської експансії. Окрім культурної ідентичності, акцентувалась увага на необхідності «підживлення»

ностальгічних настроїв щодо «радянського соціалізму». Саме ці вектори впливу на свідомість українців активно реалізуються й сьогодні через відомі телеканали головної проросійської політсили, через їхні новітні політичні проекти, через розширювану мережу Інтернет-ресурсів.

Для забезпечення мовної ідентифікації з «руським миром» активно задіяні засоби політизації історії та історизації політики. Адже мовна проблема посилено політизувалася ще з часів царської Росії, а політика сучасної РФ демонструє відданість історичним традиціям і в цьому питанні. Ще історик М. Погодін доводив походження від «великоросійського нареччя» усіх слов'янських мов і, відповідно, обґрунтовував статус російської мови як першої у Європі. Л. Белей, досліджуючи лінгвістичні висновки М. Погодіна, приходять до висновку, що мовна складова «руського мира» походить від імперського мовного архетипу [1]. За часів СРСР під лозунгами «збереження національних культур» усіма засобами впроваджувалася активна русифікація. Тож цілком логічно, що й сучасний Закон РФ «Про співвітчизників» визнає такими тих, хто володіє російською мовою, відчуває духовно-культурні зв'язки з праатьківщиною. Військове вторгнення в Україну обґрунтовувалось, в тому числі, захистом «російськомовних співвітчизників».

Імперська політика РФ не змінюється і хоча б найменші перспективи її зміни у близькому майбутньому не проглядаються. Україна залишається ключовим пріоритетом зовнішньої політики, про що відкрито заявляють представники вищого ешелону російського політикуму. Стрімко збільшуються масштаби інформаційної експансії провідників політики РФ в нашій державі по «виправленню історичної помилки», поверненню України в «братські обійми». Забезпечення мовної ідентичності українців з «руським миром» так само виступає одним із головних векторів збереження/насадження «братської любові народам, що вийшли з однієї колиски». Не випадково Путін постійно спрощує отримання громадянства РФ, передусім, для українців, акцентуючи увагу на знанні російської мови, навіть не дуже досконалому, як фактично єдиній передумові набуття громадянства. Мовне питання постійно використовується українськими політиками, що діють за принципом «розділай і володаруй». Особливо це простежується у виборчих кампаніях – як чергових, так і позачергових. Тож мова і в нас стала політичною зброєю, яка, з подачі політиків, в тому числі й «патріотичних», розколює українське суспільство. І такий розкол йде на користь РФ, незалежно від того, поглиблюють його безпосередні ставленики Кремля чи «корисні патріоти», які замість того, аби робити жорсткі і послідовні кроки в напрямку утвердження української мови як складової громадянської ідентичності, часто лише роздмухують полум'я мовного розколу в суспільстві.

За часів СРСР від лінгвістичної асиміляції потерпали всі республіки. Чи не найбільш жорсткою вона була у прибалтійських, і від естонців, латвійців та латишів зустрічала найбільший ментальний опір. Тож відразу після здобуття незалежності ці країни здійснили вкрай важливі кроки у напрямку утвердження своїх мов в якості важливого індикатора громадянської ідентичності, показника культури громадянськості. Україна не впровадила до сьогодні низки необхідних норм і заходів, які б не лише сприяли захисту і розвитку державної мови, але й наблизили б нас до європейського розуміння громадянської культури. Адже у сучасних європейських демократіях не можуть депутати парламентів чи державні чиновники не знати державної мови. Закони про державну службу вимагають для призначення на посаду її знання на чітко визначеному рівні. Така ж вимога неодмінно ставиться для набуття громадянства. Тому варто проаналізувати досвід у цих питаннях європейських країн, зокрема й балтійських, здійснити, хоча й із запізненням, низку необхідних кроків.

Стаття 51 Конституції Естонської Республіки, прийнятої у 1992 році, закріпила право кожного звертатися до державних закладів, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб естонською мовою та отримувати відповідь також естонською [2]. Таким чином, питання знання мови та спілкування громадян з державними установами було вирішене. На початку 1995 року був прийнятий «Закон про громадянство» [4]. Стаття 8 визначила вимоги та оцінку рівня володіння естонською мовою. Для набуття громадянства необхідне знання естонської для повсякденного життя. 4 пункти статті деталізують необхідний рівень знання мови і вміння її застосовувати. Претенденти на отримання громадянства мають скласти іспит на знання державної мови. Крім того, згідно статті 9, бажаючи стати громадянами, мають знати державний устрій та зміст Конституції Естонії, скласти іспит естонською на знання Конституції та «Закону про громадянство».

З огляду на важливість мовного питання в Естонії періодично приймаються плани розвитку мови на найближчі 5-7 років [3]. Розробка кожного чергового плану починається із детального аналізу стану мови та його змін за попередній період, показників розвитку мовної сфери й ефективності використання політичних інструментів для забезпечення розвитку мовної інфраструктури, зміцнення статусу державної мови та її поширення на різні сфери життя суспільства. На цій підставі визначаються загальна мета та конкретні завдання наступного періоду, показники їх реалізації. Неодмінними складовими усіх попередніх планів і того, що зараз перебуває у стані реалізації, є збереження і розвитку естонської мови як національної цінності. Тож розширення мовної інфраструктури, максимально зручної для користувачів – головний предмет турботи естонської влади у сфері мовної політики. Одним із ключових інструментів розвитку мовної інфраструктури є ефективне вивчення мови, особливо, зважаючи на той факт, що близько чверті естонського населення – російськомовні.

Проблема навчання естонській мові російськомовних студентів (учнів) гімназій – одна із найгостріших. Російські гімназії не можуть забезпечити викладання 60% предметів естонською мовою згідно нормативних вимог. Одна із ключових причин – дефіцит вчителів у цих гімназіях, що володіють естонською на достатньому рівні. Тому плани розвитку мови, низка інших планів і програм спрямовані, в тому числі, на забезпечення вивчення мови вчителями російських гімназій. Для навчання вчителів і студентів широко застосовуються методики занурення, створення мовного естонського середовища в школах/гімназіях, а поза їх межами працюють мовні табори. Створюється багато цікавих навчальних фільмів. На сторінках вчителів питання ефективних методик вивчення естонської мови – одне із найбільш обговорюваних [5]. Головний акцент робиться не на тому, аби примусити вчити естонську, а на тому, щоб найцікавіші заходи проходили естонською.

Таким чином, Естонія відразу після здобуття незалежності взяла курс на утвердження державної мови як одного із ключових засобів забезпечення громадянської ідентичності, як важливого індикатора громадянської культури. Цілеспрямована, постійна і систематична мовна політика, позбавлена надмірної політизації, слугує зміцненню державності. Естонський досвід заслуговує на ретельне вивчення і адаптацію в Україні. Адже допоки стратегії «руського мира», в основі якої мовна ідентифікація, політика подальшої мовної асиміляції українців, особливо жителів південних і східних областей, розмивання ідентичності в українському суспільстві, в тому числі, й на мовному підґрунті не буде протиставлена ефективна мовна політика держави Україна, що здійснюється ювелірними інструментами, а не сокирою, доти ця стратегія буде дієвою.

Література

1. Любомир Белей. Міхаїл Погодін як «изобретатель» «Русского міра» Електронний ресурс. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/120980>
2. Eesti Vabariigi põhiseadus. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.riigiteataja.ee/akt/PS?leiaKehtiv>
3. Eesti keeleveldkonna arengukava 2018–2027 (eelnõu). Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.hm.ee/sites/default/files/eesti_keeleveldkonna_arengukava_eelnou_8.03.2018.pdf
4. Kodakondsuse seadus. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.riigiteataja.ee/akt/961169>
5. Kui õpetaja usub, et tema õpilased suudavad, siis nad suudavadki. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://opleht.ee/2017/02/kui-opetaja-usub-et-tema-opilased-suudavad-siis-nad-suudavadki/>

УДК 81'272(477):341.176(4):[321.64-028.79+329.15-028.79]

СУЧАСНИЙ ЛІБЕРАЛЬНИЙ ТОТАЛІТАРИЗМ: МОВНО-ОСВІТНІЙ КОНТЕКСТ

Ірина Фаріон,

*доктор філологічних наук, професор катедри української мови
Національного університету «Львівська політехніка»*

Розкрито поняття сучасного ліберального тоталітаризму на прикладі висновків Венеційської комісії щодо мовного закону в Україні (2019 р.) та суть «антидискримінаційної експертизи» у шкільних підручниках як нової форми цензури та боротьби з національною основою освіти.

Ключові слова: сучасний ліберальний тоталітаризм, ліберальна демократія, Венеційська комісія, антидискримінаційна експертиза.

The concept of modern liberal totalitarianism is revealed, based on the Venice Commission's findings on the language law in Ukraine (2019) and the essence of «anti-discrimination expertise» in school textbooks as a new form of censorship and combating the national basis of education.

Keywords: modern liberal totalitarianism, liberal democracy, Venice commission, anti-discrimination expertise.

Терміни тоталітаризм і лібералізм у нашому післягеноцидному суспільстві значна частина спільноти сприймає як політичний антагонізм межі негативним та позитивним. Проте вважаю, що ці терміни аж ніяк не варто розглядати в антагоністичній парадигмі, особливо щодо сьогоденних українських реалій у мовно-освітній царині. Якщо тоталітаризм за класичним визначенням «не визнає автономії від держави таких недержавних сфер людської діяльності як економіка і господарство, культура, виховання, релігія» [6], то виникає запитання, що ж таке держава і чи потрібна вона взагалі? За що ж тоді стільки українських поколінь віддавало і віддає своє життя?

Визначення лібералізму дає відповідь на це запитання: «метою лібералізму є максимальне послаблення («пом'якшення») різних форм державного і суспільного примусу щодо особи (контролю особи тощо), обстоює шлях мирного, реформаторського здійснення соціальних перетворень» [4]. Тобто лібералізм зводить функцію державної влади до мінімуму, що необхідний для забезпечення свобод персони. Дивна логіка: лібералізм заперечує державу, проте згадує її, коли треба забезпечити персональні права. Про обов'язки,